

Gülbəniz Məhəmməd qızı İsmayilzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
filologiya elmləri namizədi
gulbaniz.ismayilzade@gmail.com

MƏHƏMMƏD FÜZULİ POEZİYASININ MUSİQİ YADDAŞI

Xülasə

Azərbaycan söz sənətinin klassiklərindən biri sayılan Məhəmməd Füzulinin bədii yaradıcılığı istənilən dövrdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Aparılan tədqiqatların mövzu, məzmun və say etibarilə çoxluğuna baxmayaraq, Füzulinin söz xəzinəsi bitib tükənmir. Məqalə M.Füzuli poeziyasının musiqi yaddaşına, buradakı musiqi alətlərinin poetik mövqeyinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Böyük Füzulinin tükənməz söz cənnətində musiqi alətlərinə özünəməxsus münasibət söz sənətkarının mənəvi dünyasının zənginliyindən xəbər verir. Burada şairin əsərlərində, müxtəlif qəzəllərində bədii obraz kimi təqdim etdiyi musiqi alətləri və musiqi ilə bağlı olan müxtəlif sözlərin lingvopoetik xüsusiyyətləri araşdırılır.

Açar sözlər: Füzuli, musiqi alətləri, müğənni, səs, aşiq

Gulbaniz Mahammad Ismayilzade
Azerbaijan State Economic University
candidate of philological sciences
gulbaniz.ismayilzade@gmail.com

Musical memory of Muhammad Fuzuli's poetry

Abstract

The work of Muhammad Fizuli, one of the classics of Azerbaijani verbal art, has always been in the center of attention of researchers. Despite a large number of studies on topics, content and quantity, Fizuli's vocabulary is not exhausted. The article is devoted to the musical memory of M. Fizuli's poems, the analysis of the poetic position of musical instruments in his work. In the inexhaustible word paradise of Great Fuzuli, the unique attitude to musical instruments indicates the richness of the spiritual world of the word artist. It explores the linguistic and poetic features of musical instruments and various words associated with music, which the poet presents as an artistic image in his works, and various gazelles.

Keywords: Fizuli, musical instruments, singer, voice, lover

Giriş

Füzulinin humanizm və ümumbəşəri dəyərlərlə mayalanmış yaradıcılığı bütün bəşəriyyət üçün böyük mənəvi qıdadır. Füzuli Azərbaycanın böyük milli sənətkarı olmaqla yanaşı, bütün müsəlman aləminin qəlb şairidir. (Heydər Əliyev, Azərbaycanın ümummilli lideri)

Azərbaycanın zəngin musiqi sənəti çoxəsrlik inkişaf tarixinə malikdir. Bu musiqi haqqında ilk məlumatlar arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən bir sıra abidələrdən, Qobustan və Gəmiqaya qaya rəsmlərindən alınmışdır. "Kitabi - Dədə Qorqud"-da, Nizaminin, Füzulinin əsərlərində orta əsrlərin musiqi həyatı, musiqi janrları, musiqi alətləri barədə zəngin məlumat verilmişdir. Azərbaycanın Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi, Mirzəbəy, Mir Möhsün Nəvvab kimi məşhur alimlərinin risalələrində orta əsr musiqi mədəniyyətinin, ifaçılığının yüksək inkişaf səviyyəsi açıqlanmış, Azərbaycan musiqisinin nəzəri problemləri işlənilmişdir. İlk yazılı ədəbi abidəmiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında musiqi ilə bağlı bir sıra parçaların mövcudluğu, dastan boyunca müxtəlif musiqi alətlərinin adlarının çəkilməsi musiqimizin qədimliyinə əyani sübutdur (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960).

Bu qədim sənətə adi sözləri dərin mənalara bürüməyin ustası, möhtəşəm söz xəzinəsi bir ümman kimi tükənmək bilməyən Füzuli də laqeyid qala bilməmişdir. Qəzəliyyatı çağlayan musiqi kimi beş

əsirdir ki, türk-islam coğrafiyasında insanların ruhunu oxşayan, ideya və məzmun, janr və forma rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən, zəngin və çoxcəhətli Füzuli ədəbi irsində musiqi alleqoriyasının öz yeri var. Şairin nəzəri görüşlərinin əsasını bədii sözün öbrəzli mahiyyəti təşkil edirsə də, bədii təhkiyəsinin əsasını alleqoriya təşkil edir, çünki o, sənətin rəmzi simvolik məzmun kəsb etməsini qəbul edən şairlərdəndir. Ney, sayə, şəm, ləl, dürr, pərvanə, sərv, ah, kəman, xublar, xəttüxal, mişk, dağ, büt, saqi, sünbül, mərdümi-çəşm, əğyar, aşiq, ahu, möhnət, didar, hicran, vəsl, kuyi-vüsal, canan, tuti, bülbül, gül, xəzan, səba... və s. sözlərə Füzuli şeirində dönə-dönə rast gəlirik. Lakin bunlara heç vaxt təkrar kimi baxmaq olmaz. Çünki Füzuli şeirində bu hadisə, məhfumlar hər dəfə başqa bir cəhətdən işıqlandırılır.

Hər dəfə bu surətlərin, ancaq bir cəhəti qabarıq şəkildə ifadə olunur. Bu sözlər Füzuli şeirində hər dəfə başqa bir ampulada, yeni bir bədii təsəvvür, yeni bir lövhə yaratmaq üçün işlədilir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik Məmməd Cəfər yazır: “Füzuli mədəniyyət tariximizlə, ictimai-fəlsəfi fikrimizlə, mənəviyyat, məişət və ədəbi düşüncəmizlə qaynayıb-qarıyan böyük sənətkardır. Mədəniyyətimizin hansı sahəsinə nəzər salsaq, orada bu müdrik qocanın isti nəfəsini duyuruq” (Məmməd, 1973).

Bəli, zaman-zaman musiqi xadimləri Füzuli kəlamlarından qidalandıqları kimi, şair də öz dövründə yaşayan sənətkarların ifalarından zövq almış, çalğı alətlərinin heyratamiz sədaları sayəsində musiqinin sirrini duyaraq vəsf etmiş, insanı tilsimə salan bu alətləri əsərlərinin poetik qəhrəmanına çevirmiş, musiqi ahəngi ilə insan xarakteri arasında qarşılıqlı mental əlaqə yaradıcılığının qonuna qədər davam etmişdir. Mərhum alim, filologiya elmləri namizədi Vəli Məmmədovun təbirincə desək, “*şair zövqün tərbiyə və inkişafında musiqinin mühüm vasitə olmasından, alətlərin quruluşundan, səslənməsindən bir musiqişünas kimi bəhs etməklə bədii təsvirlə isbatına çalışmışdır*” (Cəlal, 2018: 348). Böyük mütəfəkkir bəzən musiqi təranələri ilə ovunmuş, çalğı alətləri ilə dərdləşmişdir:

“Sinəm həvayi-eşqin ilə doldu ney kimi // Dəm vurduğumca ahu-fəqandır çıxan nəfəs...”

Başqa bir qəzəldə isə şair “*vücudum ney kimi surax-surax (deşik-deşik) olsa, ah etməm*” söyləyir.

Bəs Füzuli niyə bu qədər ney alətinə sehlənmişdir? Bunun cavabı aşağıdakı misralardadır:

“Ney səsi başdan ayağa dərdi qəmdir, nalədir, // Varmı bir kəs kim, onu vəcdə gətirməz ol nəva...”

Füzulinin müraciət etdiyi musiqi alətləri sırasında çəng də var. O, “Leyli və Məcnun” poemasında çəngi insan əhvalının tərcümanı kimi simvolizə edir:

“Xəm qədilə ağlaram ol türreyi-tərrarsız, // Gərçi derlər çəngdən çıxmaz tərənnüm tarsız...” - söyləməklə, “*mənəm ağlamağımın əbəs deyil, simsiz çəngdən səs çıxmadığı kimi, ürəksiz insan da yana bilməz*”.

Füzulinin poeziya ümmanında bir çox qədim çalğı alətlərimizin adlarına rast gəlinir. Bura qopuz, saz, ud, rübab, təbil, qanun və digərləri aiddir. Məsələn: “*Bir saza düzüldü ol iki tar, // Gərm oldu rəvaci- naleyi-zar*”. Bu misralarda bir bədəndə iki qəlb simvolizə edilmişdir ki, bu da iki insanın eyni cür düşünməsinə, sevməsinə, hiss etməsinə, yanmasına işarədir (Azadə, 1994).

Klassik ədəbiyyatda musiqi alətlərindən bəhs olunarkən onlar insanla simbioz halında götürülməsi, bir növ, insanın bədən üzvlərindən biri kimi təqdim olunması ənənəvi hal almışdır. Simli musiqi aləti olan çəng Füzuli poeziyasında həm forma, həm də məzmunca lirik qəhrəmanla müqayisə edilir, bu obraz müxtəlif estetik funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün qəzələ daxil olur. Füzuli üçün çəngin simləri gözəlin saçının telləridir ki, o da öz növbəsində zahidlərin əlində olan təsbəh sapı kimi eyni döyünəcək, bir-birindən həsrət düşmüş ürəkləri birləşdirir (Əfəndiyev, 1963):

“Ləbin dövründə zahidlər tutub meyxanələr küncün, // Qılıb təsbih tarın tərək, zülfi-çəng tutmuşlar”.

Füzulinin, demək olar ki, bütün yaradıcılığında biz musiqi alətlərinin, bu və ya digər şəkildə tərənnümünə rast gəlirik. Məsələn, şairin özünü rübabə bənzətməsi - “*fəğani ərşə çıxan bir elə rübabam ki*”, gözəllərin əlinin incəliyi ilə titrəyən ud haqqında - “*yüz gülrux əlində məcməri-ud*”, dünyanı oyada bilən təbil haqqında - “*o təbilin səsi ilə oyandı cümlə cahan*” fikirləri də maraqlı doğurur. Söz ustasının musiqi alətləri haqqında fikirləri əsl musiqişünas kimi oxucunu heyran

qoyur. Onun musiqi alətlərindən bəhs edən mükəmməl irihəcmli “Yeddi cam” poeması da bu mənada diqqətçəkəndir. V.Məmmədovun fikrinə görə, *bu əsər sanki şairin musiqi görüşlərinin bir zirvəsidir. Müəllif poemada altı musiqi alətinin xarakteristikasını allegorik bir dildə verməyə nail olmuşdur. Əsərdə musiqi alətlərinə həsr etdiyi məclisin yeddinci nümayəndəsi mütrib-müğənnidir və təbii ki, onun da səs telləri musiqi alətləri statusuna daxil edilir* (Cəlal, 2018: 348).

“Həft cam” poemasında iştirak edən rəmzi-allegori surətlərin əksəriyyəti musiqi alətləri olduğu üçün əsər qədim yunanlarda məlum olan “yeddi diatonik musiqi qamması” nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Çox güman ki, şair bu nəzəriyyədən məlumatlı olmuşdur. Digər tərəfdən Füzuli islamın və Quranın gözəl bilicilərindən hesab edildiyi üçün əsər “Quran”da 7 ayətdən ibarət “Səbül məsani” surəsinə də istinad etmişdir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında musiqi alətləri ən müxtəlif məqamlarda və ən müxtəlif rakurslardan özünün bədii təqdimini taparaq zəngin ideya-estetik funksiyaların daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir. Böyük Füzulinin tükənməz söz cənnətində musiqi alətlərinə özünəməxsus münasibət söz sənətkarını mənəvi dünyasının zənginliyindən xəbər verir. Şair özündən sonra neyli-sədalı bir irs qoyub getmişdir. Bu irs araşdırıldıqca, incəlikləri xalqa təbliğ edildikcə, sanki almaz kimi cilalanır və əsrdən- əsrə daha da parlaq olur (Əfəndiyev, 1963).

«Yüksək şeir poetikasını, texnikasını, zəriflik, bəlağət, fəsahtə qaydalarını ən incəliklərinə qədər bilir, məharətlə işlədirdi. Şübhəsiz ki, Füzuli bununla kifayətlənmirdi, heç bir zaman özündən əvvəl açılmış cığır ilə, yaranmış ənənələrlə kifayətlənməmişdir. Füzuli şeir sənətində yeni aləm açdı. İnsanın duyğusuna, qəlbin ən incə titrəyişlərinə aydınlıq gətirdi, zəngin həyat, zəngin bədii fəza verdi. Bunları etmək üçün də şeiriyyətin, sənətkarlığın orijinal, yüksək nümunələrini yaratdı».

Füzulinin bədii cəhətdən güclü poeti təsirə malik qəzəlləri neçə-neçə mahnıya, melodiya qol-qanad vermişdir. Onun "Leyli və Məcnun"u dahi Üzeyir təfəkkürünün qüdrəti ilə yeni bədii vüsət almışdır. Çünki Füzuli poeziyası başdan-başa musiqidir. Şairin ehtiraslı lirikası, əruzun müvafiq təfəllərinə qovuşaraq heyranəmiz tərəvət və məlahətlə səslənərə digər bəstəkarlarımız üçün də bitməz-tükənməz mövzu mənbəyidir. Dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbəyov Füzulinin sirli kəlamlarına qəlbən vurğun və vaqif olan, onun parlaq nümunələrindən özünün musiqi və bədii əsərlərində zəka qüdrəti ilə istifadə edən misilsiz sənətkardır. Ü.Hacıbəyov Füzuliyə olan sonsuz məhəbbəti sayəsində onun "Leyli və Məcnun"u əsasında ilk Azərbaycan operasını yaratmışdır. Bu sənət əsərində iki dahinin-söz və musiqi ustadının ecəskar qüdrəti ruhla can kimi birləşmişdir (Əliyev, 1986).

İlk pərdə məşhur "Şəbi-hicran"la açılır. Məcnun sevgilisinin həsrəti ilə odlandığını "Mahur-Hindi" muğamı üstündə bəyan edir. İkinci pərdədə anasının Leylini danlaması, ona nəsihət verməsi "Şur"un təsirli şöbəsi olan "Simayi-Şəms" üstündədir. Qeys tərəfi məyusluq içərisindədir. Bəstəkar belə ağır anları ifadə etmək üçün "Şahnaz" muğamından istifadə etmişdir. Operanın ən təsirli lövhələrindən biri Qeysin çöllərə düşməsidir. Dahi Üzeyir sevimli qəhrəmanının acınacaqlı taleyinə sanki qəlbən ağlamış, onun aləminə "Bayatı-Şiraz", "Bayatı-Kürd" muğamlarının yanıqlı nalələri ilə "yaş saxlamışdır". Bu Füzuli sənətinin qüdrətidir (Cəfər, 1966).

Ü.Hacıbəyov operada müvafiq olaraq "Rast", "Heyratı", "Şüştər", "Mani", "Arazbarı", "Segah", "Bayatı-Qacar" muğamlarından məharətlə istifadə edərək Füzulinin qəlb aləmindən xəbər verən lirik, saf, təmiz bir qəlbin incə, kövrək duyğularını, ülvə bir məhəbbətin həyəcanlarını ifadə edə bilmişdir. Oxucusunu bədii sözün qüdrətilə sehirleyib düşünməyə, öz mənliyini, kainatı, həyat gözəlliklərini dərk etməyə çağırır, dostluğa, məhəbbətə səsləyən Füzuli bütün dünyaya aşiq nəzəri ilə baxır, məhəbbəti kainatın yaranmasının əsası sanır. Səhərin açılmasında, günəşin doğmasında, baharın gəlişində, bülbülün naləsində bir məhəbbət duyur, bütün bunları məhəbbət dili ilə izah edir (İbişova, 2021).

Füzulinin əsərləri içərisində “Rindü Zahid” öz irfani qüdrəti ilə xüsusilə seçilir. “Rindü Zahid” əsərində oğul Rind ata Zahidin bütün təkliflərini məhz irfanilik baxımından, irfana - sufizmə uyğun olmadığı üçün qəbul etmir. Ərəb sözü olan “irfan” təəvvüfdə “Allahı dərk etmə” deməkdir. “Rindü Zahid” sufizmin irfan mərhələsində zahidliyi təlqid edən əsərdir (Vahabzadə, 1978).

Zahid “irfana” biganə, ondan bixəbər deyil. O, yaxşı bilir ki, “irfan mərtəbəsinə minadamdanbiri çatır. Mərifət sahibləri nadir tapılan insanlardır”. O, oğluna Allahın evini, “səfali sufilərin

məbədi”ni nişan verir. Rind vəhdət, sidq və səfa evinə ona görə girə bilməz ki, 1) o, hələ atasına - Zahidə bağlıdır;

2) fikrən dünya ilə məşğuldur. Meyxanaya, Allahdan razı insanların toplandığı yerə gələndə də Rind Zahidi ciddi suallar qarşısında qoyur. Rindin meyxanadakı Qoca ilə söhbəti sufi plandadır. O, Zahidlə mükəlliməsində də həmin kontekstdən çıxmır (Məmmədov, 1995).

“Şərab şüur aynasının tozunu silir” - Rindin gəldiyi qənaət budur. Zahidin musiqiyə münasibəti müqabilində də Rind musiqiyə sufi-irfani izah verir: Zahid: *“Sazın keyfiyyəti yalnız şadlıq və xoşluq üçündür. Əslində, bu fəsad ağılı və ədəbi ortadan qaldırır”*; Rind: *“Ürəkaçan nəğmə səma eyvanının kəməndidir. Xoş avazlar uca aləmin nərdivanıdır... ruhu cismani əlaqələrdən qurtarır... hər nəğmə Allah dərgahına bir niyazdır...”*

Nəhayət, bu irfan abidəsi Eşq və Gözəllik haqqında dialoqla yekunlaşır. Zahid belə nəticəyə gəlir ki, *“Eşqin gözəllər hüsnünə münasibəti onun eybidir, tərifi deyil. Məhbubların camalına vurulmaq peşmançılıq gətirər, tərbiyə verməz. Çünki gözəllərin hüsnünə baxmaq yaxşı ürək sahiblərinin ağılı üçün fitnədir. Məhbubların camalına tamaşa etmək kamillər üçün nöqsandır”*. Rind eşqə və gözəlliyə ilahi mənə verir: *“Eşq bəşər vücudu səfərində Allahın əmanəti olan bir gövhərdir... Kainatın binası ona əsaslanır. Gözəllik Allah simasının aynasıdır, Allah axtaranların məqsədə çatmaları üçün yol göstərəndir. Camal Allahın nurunun məzhəridir, əbədi feyzin mənşəyidir”* (Məhəmməd, 1958).

Nəticə

Yekun olaraq deməliyik ki, Füzuli 520 ildir ki, Şərq poeziyasında işıq saçır, bütün bəşəriyyəti mənəvi ucalığa, möcüzəli fəhm və vəhy aləminə, əxlaqi kamilliyə səsləyir. Əsrlər boyu bu yaradıcılıq yüksək keyfiyyətli sənət əsərləri yaratmaq üçün sənətkarlarımıza ilham və qüvvət vermişdir. Heç şübhə yoxdur ki bu gün və sabah da bu zəngin xəzinə şair, ədib və dramaturqlarımıza çox incilər bəxş edəcək, ölməz sənət əsərlərinin yazılmasında öz qüvvətli təsirini göstərəcəkdir. Müxtəlif yönərdən öyrənilən Füzuli yaradıcılığının tədqiqinə bu gün də ehtiyac duyulur. Çünki Füzuli yaradıcılığının bələğəti, dilinin fəşahəti, aforizmi, nəsihətamiz-ibrətamiz hikməti Qurani Kərimdən qaynaqlanıb. Xüsusilə, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi dövrləşməsi konsepsiyasının yeni layihəsinə əsasən ədəbiyyatın bütün dövrlərinə xüsusən, Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Füzuli yaradıcılığına müstəqillik dövründə yeni baxış zəruridir (Həmid, 1958).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1960). Üç cildə. I cild. Bakı: Azərnəşr, Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
2. Məmməd, C. (1973). Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Azərnəşr.
3. Cəlil, M. (2018). Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Çapıoğlu, 348 s.
4. Azadə, R. (1994). Məhəmməd Füzuli. Bakı: "Şərq-Qərb".
5. Əfəndiyev, H. (1963). Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı: Azərnəşr.
6. Əliyev, S. (1986). Füzulinin poetikası. Bakı: Yazıçı.
7. Cəfər, X. (1966). Ədəbi qeydlər. Bakı: Azərnəşr.
8. İbişova, R. (2021). Füzuli poeziyası və musiqi dünyamız. Bakı: Mədəniyyət, dekabr 3.
9. Vahabzadə, B. (1978). Sadəlikdə böyüklük. Bakı: Yazıçı.
10. Məmmədov, R. (1995). Füzulinin sosial fəlsəfəsi. Bakı: "Maarif".
11. Məhəmməd, F. (1958). Elmi-tədqiqi məqalələr. Bakı: Azərnəşr.
12. Həmid, A. (1958). Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı.

Göndərildi: 14.03.2022

Qəbul edildi: 06.05.2022